

Marxova metoda

Kolektivisté... mají nadšení pro pokrok, sympatie k chudým, ostrý smysl pro bezpráví a puzení konat velké věci, čehož se nedostává v současném liberalismu. Ale jejich věda je založena na hlubokém nedorozumění... a jejich činy jsou hluboce destruktivní a reakční. A tak jsou lidská srdce rozpolcena, myslí stojí v rozdílných táborech a nabízí se nemožná volba.

Walter Lippmann

13

Marxův sociologický determinismus

Strategií vzpoury proti svobodě vždy bylo „využívat citů a neplýtvat energií v marné snaze je potlačit“. ¹ Nejváženější ideje humanistů byly často hlasitě velebeny jejich úhlavními nepřáteli, kteří tak pod maskou spojenců pronikli do humanistického tábora a způsobili v něm nesvár a hluboký zmatek. Tato strategie se mnohokrát osvědčila, jak je vidět z toho, že si mnozí opravdoví humanisté stále hluboce váží Platónovy ideje „spravedlnosti“, středověké myšlenky „křesťanského“ autoritářství, Rousseauovy myšlenky „obecné vůle“ či Fichtovy a Hegelovy myšlenky „národní svobody“. ² Avšak tato metoda infiltrace, rozdělení a zmatení humanistického tábora a vytvoření do značné míry bezděčné, a právě tím dvojnásob účinné intelektuální páté kolony dosáhla největšího úspěchu teprve v situaci, kdy hegelovství posloužilo jako základ pro opravdové humanistické hnutí: pro marxismus, dosud nejčistší, nejpracovanější a nejnebezpečnější formu historicismu.

Bylo by lákavé věnovat se zeširoka podobnostem mezi marxismem, levým hegelovstvím a jeho fašistickým protějškem. Avšak bylo by naprosto nespravedlivé přehlédnout rozdíly mezi nimi. Přestože mají skoro stejný intelektuální původ, nelze pochybovat o humanistické

inspiraci marxismu. Marx se navíc čestně pokusil, na rozdíl od pravého hegelovství, aplikovat racionální metody na nejpálčivější problémy života společnosti. Hodnotu takového pokusu nesnižuje ani to, že byl značně neúspěšný, jak se pokusím dokázat. Věda postupuje kupředu cestou pokusu *a* omylu. Marx se pokusil, a třebaže se ve svých hlavních teoriích mýlil, jeho úsilí nebylo marné. V mnoha směrech nám otevřel oči a zostřil náš pohled. Návrat k sociálním vědám před Marxem není myslitelný. Všichni moderní autoři navazují na Marxe, dokonce i když to nevědí. To platí obzvláště pro ty, kdo s jeho teoriemi nesouhlasí, jako například já; a ochotně připouštím, že např. mé pojetí Platóna³ a Hegela nese stopy jeho vlivu.

Máme-li být k Marxovi spravedliví, musíme uznat jeho poctivost. Jeho otevřená mysl, jeho smysl pro fakta, jeho nedůvěra k prázdným řečem a především k moralizujícím prázdným řečem z něho učinila jednoho z nejvlivnějších světových bojovníků proti pokrytectví a farizejství. Měl palčivou touhu pomáhat utlačovaným a byl si plně vědom, že je zapotřebí činit tak nejen slovy, ale také činy. Protože jeho nadání bylo především teoretické, věnoval ohromné úsilí tomu, aby vytvořil, jak se domníval, vědecké zbraně k boji za zlepšení osudu velké většiny lidí. Jeho upřímnost při hledání pravdy a jeho intelektuální poctivost ho odlišuje od mnoha jeho následovníků (přestože bohužel docela neunikl zhoubnému vlivu vzdělání v duchu hegelovské dialektiky, podle Schopenhauera „ničivé pro všechnu inteligenci“).⁴ Marxův zájem o sociální vědy a sociální filosofii byl především praktický. V poznání viděl prostředek, jak napomoci pokroku lidstva.⁵

Proč tedy Marxe napadat? Jsem přesvědčen, že vzdor svým zásluhám byl Marx falešným prorokem. Prorokoval vývoj dějin a jeho proroctví se nenaplnila; to však není mé hlavní obvinění. Mnohem důležitější je, že svedl řadu inteligentních lidí k víře, že historické proroctví je vědecký způsob, jak se zabývat sociálními problémy. Marx je zodpovědný za zhoubný vliv historicistické metody myšlení mezi těmi, kdo si přejí napomáhat otevřené společnosti.

Je však marxismus opravdu druhem čistého historicismu? Nenajdeme v něm i rysy sociální technologie? Rusko podniká odvážné a často úspěšné experimenty v sociálním inženýrství, a to vedlo mnohé k závěru, že marxismus jakožto věda či vyznání, na nichž je ruský experiment založen, musí být druhem sociální technologie nebo jí musí být alespoň nakloněn. Kdo však něco ví o historii marxismu,

nemůže se takto mýlit. Marxismus je čistě historická teorie, jejímž cílem je předpovídat budoucí ekonomický a mocenskopolitický vývoj a zejména revoluce. Jako takový jistě neskýtal základ pro politiku ruské komunistické strany, poté co se dostala k politické moci. Jelikož Marx prakticky odmítl veškerou sociální technologii jako utopickou,⁶ jeho ruští žáci zprvu shledali, že vůbec nejsou připraveni řešit velké úkoly v oblasti sociálního inženýrství. Lenin si velice brzy uvědomil, že marxismus nedokáže pomoci v záležitostech praktické ekonomiky. „Neznám žádného socialistu, který by se těmito problémy zabýval,“ řekl Lenin⁷ po převzetí moci, „v bolševických ani v menševických učebnicích o těchto věcech není nic psáno.“ Po období neúspěšného experimentu takzvaného „válečného komunismu“ se Lenin rozhodl přijmout opatření, jež fakticky znamenala omezený a dočasný návrat k soukromému podnikání. Tento tzv. NEP (Nová ekonomická politika) a pozdější experimenty – pětiletky atd. – nemají nic společného s teoriemi „vědeckého socialismu“, které kdysi předložili Marx a Engels. Nelze dost dobře chápat mimořádnou situaci, v níž se Lenin před zavedením NEPu nacházel, ani jeho počínání, aniž to vezmeme v úvahu: Marxovo rozsáhlé ekonomické bádání se vůbec netýká problémů konstruktivní ekonomické politiky, např. ekonomického plánování. Jak Lenin připouští, v *Marxově díle sotva najdeme slovo o ekonomice socialismu* – až na neúčinná⁸ hesla jako „každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb“. Je to proto, že veškerý Marxův ekonomický výzkum je plně ve službách jeho historického proroctví. A musíme to říci ještě silněji: Marx velice zdůrazňoval rozdíl mezi svou čistě historicistickou metodou a jakýmkoli pokusem o ekonomickou analýzu za účelem racionálního plánování. Takové pokusy zavrhoval jako utopické a nelegitimní. Proto marxisté ani nestudovali, čeho v této oblasti dosáhli tzv. „buržoazní ekonomové“. Pro konstruktivní práci byli svým studiem připraveni dokonce méně než někteří „buržoazní ekonomové“ samotní.

Marx viděl své zvláštní poslání v tom, že zbabí socialismus jeho sentimentálního, moralizujícího a vizionářského pozadí. Socialismus se měl vyvinout ze stadia utopismu do stadia vědy;⁹ měl být založen na vědecké metodě analýzy příčiny a následku, a tím na vědecké předpovědi. A jelikož Marx považoval za samozřejmé, že předpověď ve společenské oblasti je totéž co historické proroctví, vědecký socialismus měl být založen na studiu historických příčin

a historických následků, a vposledku na proroctví svého vlastního vzestupu.

Marxisté, když jsou jejich teorie napadány, se často stáhnou na pozici, podle níž marxismus není primárně ani tak teorie, jako spíše metoda. Tvrdí, že dokonce i kdyby některé části učení Marxe nebo jeho následovníků byly překonány, jeho metoda by zůstala nenapadnutelná. Domnívám se, že tvrzení, že marxismus je především metoda, je správné. Mylné je ale věřit, že jakožto metoda je chráněn před útoky. Situace je prostě taková, že kdo chce posoudit marxismus, musí jej přezkoušet a kritizovat jako metodu, tj. musí jej poměřovat metodologickými standardy. Musí se ptát, zda je to metoda plodná nebo bídná, tj. zda je schopna vést k rozvoji vědy nebo ne. Standardy, jimiž musíme marxistickou metodu posuzovat, jsou tudíž praktické povahy. Tím, že jsem marxismus popsal jako ryzí historicismus, dávám najevo, že marxistickou metodu považuji ve skutečnosti za velmi bídnou.¹⁰

Marx sám by souhlasil s tímto praktickým přístupem ke kritice své metody, protože byl jedním z prvních filosofů, kteří rozvíjeli názory později nazvané „pragmatismus“. Přivedlo ho k tomu přesvědčení, že praktický politik (samozřejmě tím mínil politika socialistického) potřebuje nutně vědecké zázemí. Učil, že věda má přinášet praktické výsledky. Vždycky si prohlédněte plody, praktické důsledky teorie! Říkají nám dokonce něco i o její vědecké struktuře. Filosofie nebo věda, která nepřináší praktické výsledky, pouze interpretuje svět, v němž žijeme. Mohla by však a měla učinit více: měla by svět změnit. „Filosofové,“ napsal Marx na počátku své dráhy,¹¹ „dosud svět jen všelijak vykládali; jde však o to jej změnit.“ Snad to byl tento pragmatický postoj, co ho přivedlo k anticipaci důležité metodologické zásady pozdějších pragmatistů, že nejvlastnějším úkolem vědy není získávat poznání minulých faktů, nýbrž předpovídat budoucnost.

Důraz na vědeckou předpověď, což je samo o sobě důležitý a progresivní metodologický objev, zavedl Marxe bohužel na nesprávnou cestu. Věrohodný argument, že věda může předpovídat budoucnost, pouze pokud budoucnost je predeterminována – pokud je budoucnost takřikajíc přítomna v minulosti, zasunuta v ní – přivedl Marxe ke lpění na mylné představě, že přísně vědecká metoda musí být založena na přísném determinismu. Marxovy „nevyhnutelné zákony“ přírody a dějinného vývoje ukazují jasně na vliv laplaceovské atmosféry

a francouzských materialistů. Avšak o představě, že výrazy „vědecký“ a „deterministický“, nejsou-li synonymy, jsou přinejmenším nerozlučně spjaty, lze nyní prohlásit, že je to jedna z pověr doby, která ještě zcela nepominula.¹² Jelikož se zabývám především otázkami metody, jsem rád, že při debatách o metodologickém aspektu determinismu je zcela zbytečné pouštět se do úvah o metafyzickém problému determinismu. Ať už totiž taková metafyzická polemika dopadne jakkoli (jako třeba polemika o relevanci kvantové teorie pro „svobodnou vůli“), jedna věc je zřejmá: žádný druh determinismu, ať je vyjádřen jako princip uniformity přírody nebo jako zákon všeobecné příčinnosti, nelze nadále pokládat za nezbytné východisko vědecké metody. Nejrozvinutější ze všech věd – fyzika – ukázala, že se nejen bez takového východiska obejde, ale také že je s ním do určité míry v rozporu. Determinismus není nezbytný výchozí požadavek vědy, která je schopná předpovídat. O vědecké metodě nelze tudíž říci, že upřednostňuje striktní determinismus. Věda může být přísně vědecká bez tohoto předpokladu. Nemůžeme pochopitelně vyčítat Marxovi, že měl opačný názor, neboť i ti nejlepší vědci jeho doby na tom byli stejně.

Je třeba si povšimnout, že to nebyla ani tak abstraktní teoretická nauka o determinismu, co zavedlo Marxe na scesti, jako spíše praktický vliv této nauky na jeho pojetí vědecké metody, na jeho názor na cíle a možnosti sociální vědy. Abstraktní myšlenka „příčin“, které „determinují“ vývoj společnosti, je sama docela neškodná, pokud nevede k historicismu. A skutečně neexistuje jediný důvod, proč by nás měla tato myšlenka vést k tomu, abychom přijali historicistický postoj k sociálním institucím – *v podivném kontrastu oproti technickému postoji, jež zaujme každý (a zejména deterministé) k mechanickému nebo elektronickému přístroji*. Neexistuje důvod, proč bychom měli uvěřit, že ze všech věd právě sociální věda dokáže uskutečnit dávný sen o odhalení tajemství, jež pro nás skrývá budoucnost. Víra ve vědecké věštění budoucnosti není založena jen na determinismu, nýbrž také na nerozlišování mezi *vědeckou předpovědí*, jak ji známe z fyziky nebo astronomie, a *historickým proroctvím ve velkém měřítku*, které v hrubých rysech předpovídá hlavní tendence budoucího vývoje společnosti. Tyto dva druhy předpovědí se od sebe velmi liší (jak jsem se pokusil ukázat jinde)¹³ a vědeckost prvního z nich nemluví nijak ve prospěch vědeckosti druhého.

Marxův historicistický názor na cíle sociální vědy silně narušil pragmatismus, který ho původně přivedl k důrazu na předpovědní funkci vědy. Přinutil Marxe modifikovat svůj dřívější názor, že věda má a může změnit svět. Pokud totiž má existovat sociální věda a tedy také historické proroctví, musí být hlavní chod dějin predeterminován a ani dobrá vůle, ani rozum nemají moc jej změnit. Jediný zbývající způsob, jak tento chod rozumně ovlivnit, je zjistit pomocí historického proroctví jeho nastávající průběh a odstranit mu z cesty nejhorší překážky. „I když se společnost dopátrá,“ píše Marx v *Kapitálu*,¹⁴ „přirozeného zákona svého vývoje..., nemůže ani přeskočit, ani oddektovat přirozené fáze vývoje. Co může udělat, je zkrátit a zmírnit porodní bolesti.“ Takovéto názory vedly Marxe k tomu, že odmítal jako utopisty všechny, kdo pohlíželi na sociální instituce očima sociálních inženýrů a považovali je za vylepšitelné lidským rozumem a vůlí a způsobilé pro racionální plánování. Připadalo mu, že se tito „utopisté“ snaží slabýma lidskýma rukama kormidlovat gigantickou loď společnosti proti přirozeným proudům a bouřím dějin. Vědec podle něho může udělat jediné: předpovídat nárazy a víry, které jsou před námi. Může poskytovat praktickou službu tím, že varuje před další bouří, která hrozí svěst loď z pravého kurzu (ten pravý kurz byl pochopitelně doleva!), a případně radí cestujícím, na které straně paluby se raději zdržovat. Skutečnou úlohu vědeckého socialismu spatřoval Marx ve vyhlášení nadcházejícího socialistického milénia. Pouze tímto vyhlášením může podle něho vědecké socialistické učení přispět k nastolení socialistického světa, jehož příchod může podpořit tím, že uvědomí lidi o nadcházející změně a o rolích, které jsou jim ve hře historie prisouzeny. Vědecký socialismus tedy není sociální technologií; neučí, jakými způsoby a prostředky vytvářet socialistické instituce. Marxovy názory na vztah mezi socialistickou teorií a praxí prokazují čistotu jeho historicistické pozice.

Marxovo myšlení je v mnohém ohledu produktem své doby, kdy vzpomínka na velké historické zemětřesení, Francouzskou revoluci, byla stále čerstvá. (A znovu ji oživila revoluce z r. 1848.) Marx cítil, že takovou revoluci nemohl lidský rozum naplánovat a uskutečnit. Bylo ji však možné předvídat historicistickou sociální vědou; hluboký vhled do společenské situace mohl odhalit její příčiny. Že byl takový historicistický postoj v této době poměrně typický, je vidět z podobnosti historicismu Marxe a J. S. Milla. (Je analogická podobnost

mezi historicistickými filosofiemi jejich předchůdců Hegela a Comtea.) Marx neměl valné mínění o „buržoazních ekonomech, jako je... J. S. Mill“,¹⁵ jehož považoval za typického představitele „bezduchého synkretismu“. I když Marx místy prokazuje určitý respekt k „moderním tendencím... filantropického ekonoma“ Milla, existují četné nepřímé doklady proti domněnce, že by Marx byl přímo ovlivněn Millovými (nebo spíše Comteovými) názory na metody sociální vědy. Shoda názorů mezi Marxem a Millem je tedy tím pozoruhodnější. Když Marx říká v Předmluvě ke *Kapitálu*: „Konečným cílem tohoto díla je objasnit... zákon pohybu moderní společnosti“,¹⁶ lze říci, že uskutečňuje Millův program: „Základním problémem... sociální vědy je nalézt zákon, podle něhož určitý stav společnosti přivodí stav jiný, který následuje a nastoupí na jeho místo.“ Mill dosti zřetelně rozlišil možnosti toho, co nazýval „dva typy sociologického zkoumání“: první typ dobře odpovídá tomu, co nazývám sociální technologie, a druhý odpovídá historickému proroctví. Mill upřednostňoval tento druhý typ a charakterizoval jej jako „obecnou vědu o společnosti, která musí limitovat a kontrolovat závěry toho prvního, speciálnějšího typu zkoumání“. Tato obecná věda o společnosti je založena na principu kauzality v souladu s Millovým názorem na vědeckou metodu, a tuto kauzální analýzu společnosti nazývá „historická metoda“. Millovy „stavy společnosti“¹⁷ s „vlastnostmi... proměnnými věk od věku“ přesně odpovídají marxistickým „historickým obdobím“ a Millova optimistická víra v pokrok připomíná Marxovu, přestože je pochopitelně mnohem naivnější než její dialektický protějšek. (Mill se domníval, že druh pohybu, „kterému se lidské záležitosti nutně podřizují ... musí být ... jeden nebo druhý“ ze dvou možných astronomických pohybů, tj. buď „orbit“, nebo „trajektorie“. Marxistická dialektika si není jednoduchostí zákonů historického vývoje tak jista, a každopádně přijímá něco jako kombinaci Millových dvou pohybů – pohyb ve vlnách nebo po spirále.)

Existuje více podobností mezi Marxem a Millem. Oba např. nebyli spokojeni s liberalismem *laissez faire* a oba se pokusili poskytnout lepší základy pro praktické uskutečnění základní ideje svobody. Pokud však jde o jejich názory na sociologickou metodu, je mezi nimi jeden velice důležitý rozdíl. Mill byl přesvědčen, že studium společnosti lze vposledku redukovat na psychologii: že zákonitosti historického vývoje lze vysvětlit pomocí *lidské přirozenosti*, „zákonů

mysli“ a zejména její progresivity. „Progresivita lidského rodu,“ říká Mill, „je základ, na němž je postavena metoda ... sociální vědy..., daleko nadřazená ... způsobům ... do té doby ... převládajícím.“¹⁸ Mnoho myslitelů se domnívalo, že sociologii lze v zásadě redukovat na sociální psychologii, i když taková redukce může být příliš obtížná vzhledem k interakcím nespočetných individuí; je to ve skutečnosti jedna z těch teorií, které často bývají považovány za samozřejmost. Takové pojetí sociologie budu nazývat (metodologický) *psychologismus*.¹⁹ Můžeme nyní říci, že Mill byl stoupencem psychologismu. Marx jej však odmítal. Tvrdil:²⁰ „Právní vztahy a rozmanité politické struktury nelze vysvětlit ... z tzv. všeobecné progresivity lidského ducha.“ Zpochybnění psychologismu je snad největším přínosem Marxe jako sociologa. Otevřel jím cestu k pronikavějšímu pojetí jisté zvláštní oblasti sociologických zákonů a ke koncepci sociologie, která je přinejmenším částečně autonomní.

V následujících kapitolách vyložím některé body Marxovy metody a pokusím se vždy zvláště zdůraznit ty jeho názory, o nichž se domnívám, že mají trvalou hodnotu. Pojednám proto nejprve o Marxově útoku na psychologismus, tj. o jeho argumentech ve prospěch autonomní sociální vědy neredukovatelné na psychologii. Teprve poté se pokusím ukázat fatální slabost a ničivé důsledky jeho historicismu.